

ƏBUNƏSR ƏL-FƏRABİNİN İCTİMAİ-SİYASİ FƏLSƏFƏSİ

Rəhim HƏSƏNOV,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun doktorantı,
hesenli.82@inbox.ru

AÇAR SÖZLƏR: Əl-Fərabî, siyasi fəlsəfə, ideal dövlət, fəzilətli şəhər, idarəetmə formaları.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Аль-Фараби, политическая философия, идеальное государство, добродетельный город, формы правления.

KEYWORDS: Al-Farabi, political philosophy, ideal state, virtuous city, forms of government.

Bəşəriyyət eyni mənşəyə və ümumi məqsədə malikdir.
Karl Yaspers

Görkəmli filosof, ensiklopedik alim, “İkinci müəllim” (“əl-Müəllim əs-sani”), Əbunəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tərxan ibn Uzluğ ibn Tərxan əl-Fərabî (870-950) İslam dünyasında rasionalist və siyasi fəlsəfənin banisi kimi iz buraxmışdır. İctimai-fəlsəfi və siyasi düşüncə tarixində xüsusi yer tutan əl-Fərabinin fəlsəfi sisteminin mərkəzində insanın mahiyyəti, intellektual və mənəvi kamilliyi, azadlıq, şəxsi və sosial xoşbəxtlik əldə etmək istəyi və xoşbəxt gələcək axtarıları dayanır. İnsan cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyəti, dövlət, onun idarəetmə formaları, qanunun yeri və rolu, fəzilətli bir dövlətin qurulması prinsipləri, habelə mövcud şəraitdə yenilənən hakimiyyətə sahib olan bir insanın (siyasi lider) zəruri keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri əl-Fərabinin ictimai-siyasi görüşlərinin əsas müddəalarını təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar əl-Fərabinin 160-dan çox əsərin müəllifi olduğunu qeyd etsələr də, təəssüf ki, bu əsərlərin bir hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çıxmamışdır [1, s.224]. Əl-Fərabinin qələmə aldığı traktatlar içərisində “Fəzilətli şəhər əhlinin baxışları” (“Kitab-ün fi məbadia əhl əl-Mədinət əl-fazilə”), “Zəkaya dair risalə” (“Risalə fil-əql”), “Hərflər haqqında kitab” (“Kitab əl-hüruf”), “Elmlərin siyahıya alınmasına dair” (“Kitab ihşa əl-ülum”), “Fəlsəfəni öyrənməkdən əvvəl nəyin müqəddimə verilməsi haqqında” (“Fi ma yənbəği ən yüqəddimə qəblə təllüm əl-fəlsəfə”), “Xoşbəxtlik qazanma” (“Təhsil əs-səadə”), “Musiqi haqqında böyük kitab” (“Kitabi əl-Musiqə əl-kəbr”), “Kitab-ü təhsil-il saadə” (“Xoşbəxtlik qazanma kitabı”), “Xoşbəxtlik yolunu göstərəcək kitab” (“Kitab-üt tənbiḥ əla səbil-il-saadə”), “Şəhər siyasəti kitabı” (“Kitab-ül siyasət il mədəniyə”), “Varlığın başlanğıcı” (“Məbadi il-mövcudat”), “Platonun fəlsəfəsi” (Kitab-ül fəlsəfət-i Əflatuniyə), “Aristotelin fəlsəfəsi” (“Fəlsəfət Əristutalis”), “Fəlsəfə sualları və cavabları” (“Əl-məsail-ül-fəlsəfiyə vəl-əcvibətü anha”) və başqalarını qeyd etmək olar. “Fərabinin əsərləri bir neçə əsr dünya elm və fəlsəfəsinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş, Şərqdə, sonralar isə Qərbdə bir neçə yüzillik ərzində masaüstü dərslik olmuşdur. Alimin dövrümüzə qədər 117 kitabı gəlib çıxmışdır ki, bunlardan 43-ü məntiq, 11-i metafizika, 7-si əxlaq, 7-si siyasi elmlər, 17-si musiqi, tibb və sosiologiyaya aiddir. 11 əsərə isə şərh yazmışdır” [2].

Qeyd etmək lazımdır ki, əl-Fərabinin müraciət etdiyi və əsərlərində qaldırdığı problemlərin hamısı təkcə keçmişə aid deyil, fikirlərinin çoxu bu gün də aktualdır. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən onun siyasi fəlsəfəsinin tədqiqi müasir dövrdə də öz aktuallığını itirməmişdir, mövzunun aktuallığı həm də müasir cəmiyyətin yenilənməsi və inkişaf etdirilməsi üçün keçmişin mənəvi irsinə müraciət etmək ehtiyacı ilə bağlıdır. Mütəfəkkirin siyasət, azadlıq, xoşbəxtlik, qarşılıqlı yardım, insan və cəmiyyətin intellektual və mənəvi yaxşılaşdırılması mövzusunda irəli sürdüyü ideyalar həddən artıq aktualdır.

Onun siyasi rəhbərlik anlayışı, fəzilətli cəmiyyət, ədalət, bərabərlik, sülh və müharibə problemi barədə fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Ərəb xilafəti və İslam ideologiyasının hakim olduğu bir şəraitdə meydana gəlmiş əl-Fərabinin siyasi fəlsəfəsi Platon və Aristotelin siyasi təlimlərinə söykənir. Mütəfəkkirin siyasi fəlsəfəsinin orijinallığını isə Platon və Aristotelin siyasi fəlsəfəsini yeni tarixi dövrün ehtiyacları ruhunda inkişaf etdirməsi və İslam dəyərləri yönündə şərh etməsi ilə xarakterizə etmək olar.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, əl-Fərabî İslam siyasi fəlsəfəsinin banisidir və danılmaz faktdır ki, ilk dəfə İslam dünyasında siyasi fəlsəfə termini onun tərəfindən istifadə edilmişdir. Şərq siyasi fəlsəfəsinin inkişafına həlledici təsir göstərən Fərabinin fikirləri siyasi problemlərə, siyasi proseslərə və onların inkişaf tendensiyalarının təhlilinə yönəlmiş siyasi konsepsiya kimi maraq doğurur. Mütəfəkkirin siyasi konsepsiyası Şərq və qədim yunan fəlsəfəsinin yaradıcı inkişafı əsasında formalaşmışdır. Onun ideal dünyası ağıl üzərində qurulan ədalət, sevgi, fəzilət, qarşılıqlı kömək və harmoniya dünyası, gələcəkdə meydana gələcək fəzilətli dövlətin layihəsidir, alimin bu ideyasında bəşəriyyətin xoşbəxt gələcəyinə inamı əks olunmuşdur.

Humanizm Fərabinin siyasi işinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Mütəfəkkirin siyasi fəlsəfəsi humanizmin iki tərəfini ortaya qoyur: etik və siyasi. Əxlaqi cəhət, humanist dəyərlərin formalaşdırılması mütəfəkkirin kainatın ən yüksək dəyəri kimi insana olan fikirlərini ifadə edir. Filosofun irəli sürdüyü və əsaslandığı siyasi cəhət cəmiyyətdə layiqli həyat şəraitinin yaradılmasının zəruriliyi ideyasını ortaya qoyur. “Xeyrixahlar şəhərinin sakinlərinin baxışları haqqında” traktatda əl-Fərabî xeyrixahlar şəhərini nadanlar, mənəviyyətsizlər, yolunu azmışlar şəhərlərinin müxtəlif tiplərinə qarşı qoyur, şəhərin xeyrixahlar şəhərindən cəlladlar şəhərinə çevrilməsinin sosial və mənəvi səbəblərini açıqlayır. Burada o, insan və onun dünyada yeri, “Allah-insan” münasibətləri məsələlərini müzakirə edir, şəxsiyyətin təkmilləşmə və özünü təkmilləşdirmə qabiliyyəti baxımından ictimai-siyasi, qneseoloji, etik, estetik və psixoloji problemlərə toxunur. Bütün bunlar onu söyləməyə əsas verir ki, ərəb-müsəlman fəlsəfəsi tarixində insan və cəmiyyətin öyrənilməsinə elmi yanaşmanı ifadə etməyə birinci cəhd göstərən əl-Fərabî olmuşdur [3, s.65-66].

Ümumiyyətlə, alimin siyasi fəlsəfəsində dini ideyalara bağlılıq özünü aşkar şəkildə büruzə verir. Onun doktrinasında siyasət və din bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Əl-Fərabinin siyasi fəlsəfəsi konkret tarixi şəraitdə siyasi məqsəduyğunluq prinsipi əsasında yaranmışdır. Filosofun fikrincə, siyasətin əsas məqsədi cəmiyyətin mənəvi və intellektual bərpasına nail olmaq üçün yollar və vasitələr axtarmaqdır. Bu yollar insanları eyni zamanda xoşbəxtliyə aparır. Siyasət həm müxtəlif qrupların maraq və ehtiyaclarını ifadə edir, həm də ictimai asayışı təmin edir. Əl-Fərabî cəmiyyətin və dövlətin meydana gəlmə səbəblərini, təkamülünü, quruluşunu və hərəkətverici qüvvələrini müfəssəl şəkildə izah edir, dövlətin təsnifatını aparır, onun ideal formalarını və hakimiyyətin idarə olunmasını müəyyənləşdirir.

Siyasi fəlsəfənin ideoloji mənbəyi problemini araşdıran mütəfəkkir haqlı olaraq qədim yunan filosofları Platon və Aristotelin ictimai-siyasi fikirlərindən bəhrələnir. “Fərabî həm şəhərli, həm də cəngavər instinktlərini özündə daşdığından həm Platona, həm də Aristotələ qarşı simpatiya duyurdu. Özünün həyatı instinktlərini onların hər ikisinin fəlsəfəsinin dilində anlama və ifadə edə bilirdi. Ayrılıqda götürüldükdə isə Platon zadəgan instinktlərinin, Aristotel isə məmur instinktlərinin ifadəçisi idi. Ərəb-müsəlman fəlsəfəsində cəbrilik təlimi bu səbəbdən Platona, əşerizm isə Aristotələ yaxın idi” [4, s.81-82].

Qərbdə “Alfarabius” və “Abunaser” kimi məşhur olan mütəfəkkirin fikrincə, siyasət elm, sənət və hikmətin məcmusu nəticəsində meydana gəlir. Siyasi varlıq olan insanın fəaliyyəti nəticəsində ən yüksək siyasi təşkilat olan dövlət təzahür edir. Dövlətin məqsədini müəyyən edən dövlət başçısının rəyidir. Əl-Fərabî fəlsəfi sisteminin mərkəzində insanın mahiyyəti, intellektual və mənəvi kamilliyi, azadlıq, şəxsi və sosial xoşbəxtlik əldə etmək istəyi və daha yaxşı gələcək üçün axtarışları dayanır. Alimin fikrincə, insanı həqiqi xoşbəxtliyə aparın yol ədalətdir, ədalət isə kamillik və xoşbəxtlik yolunda insan hərəkətinin mərkəzidir. “Fərabî yazır ki, insanların xoşbəxtliyi dövlət çərçivəsində mümkündür.

Dövlət öz vətəndaşları üçün elə şərait yaratmalıdır ki, onlar özlərinin həqiqi qabiliyyətlərini göstərə bilsinlər. Əl-Fərabî xoşbəxtliyin mahiyyəti haqqında maraqlı fikirlər irəli sürüb. Göstərib ki, xoşbəxtlik nəzəri və praktik fəaliyyətin vəhdətindədir. Eyni zamanda, xoşbəxtliyə insanların birliyi sayəsində, daha doğrusu, cəmiyyət kontekstində nail olmağın mümkünlüyünü də qeyd edib. O, mükəmməl dövlət quruculuğunun zəruriliyini ali ideal hakimin mövcudluğu ilə əlaqələndirib” [5].

Fərabiyə görə, hər insanın müəyyən ehtiyacları var. İnsanlar bu ehtiyacları özləri fərdi şəkildə ödəyə bilməzlər, bu ehtiyacları ödəmək üçün başqa insanlar lazımdır. Ona görə fərdlər bir araya gələrək icma formasında yaşayırlar və bu şəkildə kamilləşə bilirlər. İnsanların cəmiyyətdə yaşaması onların təbii yaradılışından irəli gəlir. Əl-Fərabî insanların yaratdığı cəmiyyəti iki kateqoriyaya bölür: mükəmməl (inkişaf etmiş) və natamam (inkişaf etməmiş) cəmiyyət. Mükəmməl cəmiyyətlər də öz növbəsində üç hissəyə bölünür: böyük cəmiyyətlər (imperiya), orta cəmiyyətlər (dövlət) və kiçik cəmiyyətlər (şəhər). Böyük cəmiyyət müxtəlif dövlətlərin bir araya gətirdiyi cəmiyyətdir, belə cəmiyyətlər bir-biri ilə sıx əlaqə yaradan və bir-birinə kömək edən xalqlardan ibarətdir. Orta cəmiyyət isə vahid bir millətin yaratdığı cəmiyyətdir. Kiçik cəmiyyət yalnız bir şəhər əhalisinin toplanması nəticəsində yaranan cəmiyyətdir. Lakin mühüm bir nüansı qeyd etmək istərdik ki, əl-Fərabî “millət” məhfumunu müasir anlamdan fərqli şəkildə - “ümmət” mənasında işlədirdi. İnkişaf etməmiş natamam cəmiyyətlər isə ailə, küçə, məhəllə və kənd icmalarından ibarətdir.

Fəzilətli şəhər ideyası əl-Fərabinin siyasi fəlsəfəsində mühüm yer tutur. Fəzilətli şəhərin mənşəyi və məqsədi mütləq xoşbəxtlikdir. Ona görə də ən yaxşı dövlətin idarəetmə prinsipləri içərisində ədalət məfhumu ilk sıradadır. Sosial ədalət fəzilətli cəmiyyətdə vacib anlayışdır. Çünki fəzilətli şəhərin insanlarını birləşdirən əsas ünsürlər sevgi və ədalətdir. Əl-Fərabiyə görə, ədalət anlayışı ictimai malların və xidmətlərin bölüşdürülməsi, həmçinin əmlakın qorunması ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan ədalət ictimai malların və xidmətlərin bərabər paylanmasıdır.

Fərabî dövlətləri fəzilətli şəhərlər və fəzilətsiz şəhərlər adı altında iki qrupa bölür. Fəzilətli şəhərdə alimlər və fəzilətli insanlar yaşayır, bu şəhərdə icma üzvləri bir-birinə kömək edir. Əl-Fərabî cəmiyyəti canlı orqanizmə bənzədir və fəzilətli şəhəri insan bədəni ilə müqayisə edir. Fəzilətli şəhər sağlam bədənə bənzəyir, bədənin orqanları bir-birindən fərqlidir və funksiya baxımından biri digərindən üstündür. Bədən əzaları arasında olan bu funksional fərq şəhər əhalisində də özünü büruzə verir. Mütəfəkkir fəzilətli şəhərin sakinlərini təsvir edərək onları aşağıdakı kimi təsnifatlandırır:

1. Ərdəmlilər (Əfəzil): bunlar böyük fikir sahibi olan hükəma (filosoflar) və ağıllılardır (mütəəqqilun);
2. Dil və din adamları: bunlar natiqlər, bəlağət ustaları, şairlər, bəstəkarlar, yazıçılar və bu qəbildən olan insanlardır;
3. Məslək sahibləri (Müqqaddirun): bunlar hesab işləri aparanlar, mühəndislər, həkimlər, münəccimlər və bu qəbildən olan insanlardır;
4. Əsgərlər (Mücahidlər): bunlar döyüşçülər (muqalitə), mühafizəçilər (hafaza) və bu qəbildən olan insanlardır;
5. Əmlak (kapital və mənfəət) sahibləri: bunlar pul və əmlak sahibləri olan zənginlərdir.

Fərabî fəzilətli şəhərlə yanaşı, onun əksi olan şəhərləri də vurğulayır. Qeyri-fəzilətli şəhərlərdə humanitar dəyərlər inkişaf etməyib, bunlar dəyişdirilmiş və deqradasiyaya uğramış cəmiyyətlərdir. Qeyri-fəzilətli şəhərlər dörd növdür: cahil (əl-cahiliyyə) şəhər, fasiq (əl-fasiq) şəhər, xarakterini dəyişmiş (əl-mütəbəddilə) şəhər və deviant, yaxud doğru yolu tapmayan (əd-dallə) şəhər. Cahil şəhərdə xoşbəxtlikdən əsər-əlamət yoxdur. Cahil şəhər də öz növbəsində altı hissəyə bölünür. Zərurət şəhəri, zənginlik şəhəri, bayağılıq və bərbadlıq şəhəri, şərəf şəhəri, güc və qüvvət şəhəri, demokratik şəhər.

1. Zərurət şəhəri: əhalisi yaşamaq üçün lazım olan yemək, su, ev kimi ehtiyacları ödəyir və bu məqsədlərə kömək edir;

2. Zənginlik şəhəri: belə şəhərlərdə insanlar sərvəti əsas məqsəd kimi götürür və var-dövlət toplamağa səy göstərirlər;

3. Bayağılıq (hassa) və bərbadlıq (sükut) şəhəri: bu cür şəhərin sakinləri hər şeydən ləzzət almağa, əyləncələrə və oyunlara meyillidirlər;

4. Şərəf (kəramət) şəhəri: əhalisi millətlər arasında şöhrət qazanmaq, təriflənmək, hörmət və etibar əldə etmək üçün çalışır;

5. Güc və qüvvət (təqəllüb) şəhəri: əhalinin məqsədi başqalarına hökmranlıq etmək və başqalarının onlara hökm etməsinə mane olmaqdır;

6. Demokratik (cimaiyyə) şəhər: bu cür şəhərdə yaşayan insanların məqsədi sərbəst şəkildə istədiklərini etməkdir.

Fasiq şəhər nəzəri baxımdan tamamilə fəzilətli şəhərə bənzəyir, praktiki tətbiqdə isə tamamilə cahil şəhərin xüsusiyyətlərini özündə daşıyır.

Xarakterini dəyişmiş şəhər əvvəllər ideoloji və praktiki cəhətdən fəzilətli şəhərin xüsusiyyətləri ilə eyni olmuş, lakin indi ideoloji və praktiki cəhətdən xüsusiyyətlərini dəyişmiş şəhərdir.

Deviant (doğru yolu tapmayan) şəhər xoşbəxtliyi və doğru yolu özünə hədəf seçməsinə baxmayaraq, yanlış və faydasız düşüncələr səbəbindən doğru yolu axtarıb tapa bilmir. Saxtakar olan bu şəhərin hakimi yalandan ona vəhy nazil edildiyini deyərək insanları aldadır.

“Fəzilətli şəhər əhlinin baxışları” əsərini qələmə almaqda filosofun məqsədi mənəvi və əqli fəzilətlərə söykənən ideal dövlət layihəsini təqdim etməkdir. Əl-Fərabinin fəzilətli cəmiyyət və ideal dövlət haqqında önə sürdüyü ideyalarda antik yunan filosofu Platonun utopik dövlət anlayışının izləri özünü büruzə verir. “Əl-Fərabî özünün ictimai-siyasi görüşlərində Platonun ideal dövlət təlimini qəbul edir, onu İslam ilə uyğunlaşdırmağa çalışır. O, insanların dövlətdə birləşməsinə təbii zərurət hesab edirdi. Əl-Fərabinin ideal dövləti bir nəfərin hökmranlığını nəzərdə tutur” [6, s.58].

Fərabinin siyasi fəlsəfəsinin mərkəzində dövlət başçısının rolu böyük əhəmiyyət daşıyır, dövlətin forması dövlət başçısının zehni qabiliyyəti və mənəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Fəzilətli şəhərin hökmdarı bütün yaxşı keyfiyyətlərə malikdir. Əl-Fərabiyə görə, dövlətə rəhbərlik edən şəxs özündə aşağıdakı fəzilətləri daşmalıdır: bədən üzvləri tam olmalı, anlayışlı davranmalı, güclü yaddaşa (hafizəyə), iti ağıla, həssas düşüncəyə, natiqlik qabiliyyətinə malik olmalı, elmini daima artırmağa həvəs göstərməli, eys-ışrətdən uzaq durmalı, həqiqəti sevməli və yalan danışmamalıdır. Həmçinin nəfsini qorumaq, ədalətli olmalı və şər işlərdən çəkinməlidir. Mütəfəkkir “Fəzilətli şəhər əhlinin baxışları” əsərində liderin anadangəlmə xüsusiyyətlərini belə sıralayır:

1. Bütün bədən üzvləri yerində olmalıdır. Bu orqanlar sayəsində işini mükəmməl və kamil şəkildə yerinə yetirməlidir.

2. Ona deyilən hər şeyi anlamaq və dərk etmək bacarığına sahib olmalıdır. Onunla danışan adamların məqsədini və məntiqini dərhal başa düşməlidir. Başqa sözlə, idrak qabiliyyətinə sahib olmalıdır.

3. Anladığı, gördüyü, eşitdiyi, gerçəkləşdirdiyi şeyləri unutmamaq üçün yaddaşı güclü olmalıdır.

4. Ayıq və ağıllı olmalı, gördüyü dəlillərlə əlaqə qurmağı bacarmalıdır.

5. Fikirlərini aydın şəkildə ifadə etmək üçün gözəl danışmaq bacarığına sahib olmalıdır.

6. Öyrənməyi, bilgi əldə etməyi və bu yolda bütün çətinliklərə dözməyi bacarmalıdır.

7. O, saleh insanları sevməli, yalançılara nifrət etməlidir.

8. Yeməkdən, içməkdən və cinsi zövqlərdən çəkinməli, qumardan qaçmalı və şəhvət düşgünü olmamalıdır.

9. Yüksək ruhlu və şərəfli biri olmalıdır, ruhunu çirkin və alçaq şeylərdən üstün tutmalıdır, ən uca məqamlara yönəlməlidir.

10. Gümüş, qızıl və buna bənzər şeylər onun gözündə dəyərsiz olmalıdır.

11. Ədalətli olmalı və adil insanları sevməli, zülmkarlara nifrət etməli, mərhəmət göstərməli, insanları insafa dəvət etməli, adil olmaqda tərəddüd etməməli, nəcib və düzgün olanları dəstəkləməlidir.

12. Qətiyyətli biri olmalı və gördüyü işlərdə qorxu və zəiflikdən əsər-ələmət olmamalıdır [7, s.107-108].

Əgər yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərə sahib olan bir dövlət başçısı yoxdursa, bu zaman dövləti iki nəfər idarə edəcəkdir. Dövləti idarə edən iki nəfərdən birinin müdrik olması böyük şərtidir. Əl-Fərabinin ilk rəis və ya ilk lider olaraq xarakterizə etdiyi ideal dövlət başçısı ya peyğəmbər, ya da filosof olmalıdır. Dövləti idarə edən lider müharibə zamanı döyüşür, sülh dövründə isə idarəetmə işləri ilə məşğul olur. Liderə xas olan on iki xüsusiyyətin bir insanda toplanması nadir hallarda təsadüf edilən prosesdir. Bu baxımdan da liderdən aşağı pillədə olan ikinci lider altı xüsusiyyətə sahib olmalıdır:

1. Filosof və müdrik olmalıdır.
2. Hökmdarın şəhər üçün qoyduğu qayda-qanunları və prosedurları bilməli və bütün işlərdə liderin izindən getməlidir.
3. Əgər hansısa bir sahədə yeni qanun hazırlamaq lazımdırsa, bu yeni qanunları köhnə qanunlar əsasında hazırlamalıdır.
4. Baş verən hadisələr barədə düzgün hökm vermək üçün nəzəri və praktik ağıla sahib olmalıdır.
5. Yeni qanunlar barədə ictimaiyyətə şifahi məlumat verməli və bələdçilik etmək üstünlüyünə sahib olmalıdır.
6. Döyüş taktikalarını yerinə yetirmək üçün fiziki cəhətdən də güclü olmalıdır [7, s.107].

Əl-Fərabî insanın xoşbəxtliyini (əs-səadət ül-küsva) hər şeydən üstün tuturdu. Mütəfəkkirin fikrincə, həqiqi xoşbəxtliyə gedən yol qəbahətlərə və şərə qarşı mübarizə apararaq fəzilətlərə çatmaqdır. Dövlətin məqsədi bütün vətəndaşların xoşbəxtliyə nail olmasıdır. Fəzilətli və nəcib işlər görmək, cəmiyyətdə (şəhərdə) müəyyən nizam yaratmaq üçün birgə səy göstərmək lazımdır. Əl-Fərabiyə görə, nəfsinə hakim olan mülayim insan xoşbəxt və fəzilətli insandır. Xoşbəxtliyə aparan yolda fəzilətli icma nümayəndələrinin bilməli olduğu bəzi məsələlər var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Birinci səbəb və onun xüsusiyyətləri;
2. Qeyri-maddi şeylərin dərəcələri və xüsusiyyətləri;
3. Substansiya və onun xüsusiyyətləri;
4. Astronomik obyektlərin altında olan cisimlər və onların xüsusiyyətləri;
5. İnsanın yaranması və ruhun xüsusiyyətləri;
6. İlk hökmdar (peyğəmbər) və vəhyin necə gəlməsi;
7. Peyğəmbər yoxdursa, onu əvəz edən hökmdarın kim olması;
8. Fəzilətli şəhərdə xoşbəxt olmağın yolları [7, s.120-121].

İnsanlar xarakteri etibarilə yaradılışdan iki yerə bölünürlər, bu bölgü onların sənətində də özünü büruzə verir. İnsanların təbii xüsusiyyətlərinə nəzərən onların sənəti də iki hissəyə bölünür: hökmdarların sənəti və hökmdar ola bilməyənlərin sənəti. Bu baxımdan, əl-Fərabiyə görə, hökmdarlıq bir sənətdir, siyasət də bu sənət vasitəsilə reallaşır. Hökmdarın əsas vəzifəsi idarə etdiyi cəmiyyətin fəzilətə və həqiqi xoşbəxtliyə nail olması üçün çalışmaqdır. Əl-Fərabinin fikrincə, insanı heyvandan fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun analiz etmə və idarəetmə qabiliyyətinə malik olmasıdır. Analiz etmə qabiliyyəti sayəsində insan faydalı ilə zərərli olanı, yaxşı ilə pisi bir-birindən fərqləndirir və nəyin faydalı, nəyin zərərli olduğunu müəyyənləşdirir. İnsanlar nəslə qorumaq, səriştə qazanmaq və müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün cəmiyyətdə yaşamağa məcburdurlar. Rəşadətli varlıq olan insan həm ehtiyaclarını ödəmək, həm də kamilliyə çatmaq üçün cəmiyyətdə həmrəy şəkildə yaşamaq lazımdır. Bu baxımdan insan yalnız sosial həyatda xoşbəxtliyə nail ola bilər. Beləliklə, insanların cəmiyyətdə yaşamasının səbəbi ehtiyac, əməkdaşlıq və əmək bölgüsüdür. Mütəfəkkir cəmiyyətin formalaşmasında əmək bölgüsünə də xüsusi yer ayırırdı.

Fərabinin fikrincə, fəzilətli şəhərə rəhbərlik edən rəisin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də hər b sənətini bilməsidir. Filosof hesab edirdi ki, müharibədə həmişə bir hikmət var. Müharibə zamanı əsas məqsəd ədaləti təmin etməklə yanaşı, dövlətin rifahı və yaşaması olmalıdır. Onun düşüncəsinə görə, siyasi lider müharibə barədə yalnız aşağıdakı hallarda qərar verə bilər:

1. Kənardan gələn təhlükənin qarşısını almaq;
2. Dövlətin maraqlarına uyğun olaraq xarici gəlir əldə etmək;

3. Bir xalqı itaət və doğru yola yönəltmək;
4. Dövlət daxilində zəruri olan vəzifələri yerinə yetirmək;
5. Xalqın malını ələ keçirən şəxslərdən onu geri alıb xalqa qaytarmaq [8, s.56].

Fərabî ideal idarəetmə formasının dörd növündən bəhs edir:

I) Həqiqi idarəetmə: bu idarəetmə forması mütləq monarxiyadır və Platonun həqiqi monarxiyasına uyğundur. Belə idarəetmə formasında yalnız bir idarəedici var, ilk rəis olan bu idarəetmədə idarəedici sultandır. İlk rəis olmaq üçün bəzi şərtlər var:

- hikmət sahibi olmaq;
- praktik biliklərə yiyələnmək;
- natiq olmaq;
- insanlara təsir göstərməyi bacarmaq;
- döyüşçülük qabiliyyətinə malik olmaq;
- sağlam vücuda sahib olmaq;
- nümunəvi insan olmaq.

II) Fəzilətlilərin idarəetməsi: Əsl hökmdarın xüsusiyyətlərini özündə cəmləyən biri yoxdursa, yaxud bu xüsusiyyətlərin hər biri başqalarında varsa, həmin insanlar toplaşaraq fəzilətlilərin idarəsini qurur. Yəni, toplum idarəedici rolunu oynayır. Fəzilətlilərin idarəetməsi Platonun həqiqi aristokratiyasına bənzəyir.

III) Qanuni sultanlıq idarəetməsi: Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərə malik bir idarə heyəti olmadıqda, aşağıdakı şərtlərə cavab verən bir idarə qurulur. Lakin idarəedici qanunla məhdudlaşdırılmış şəkildə dövləti idarə edir. Bu baxımdan da idarəedicinin səlahiyyəti mütləq deyil. Qanuni idarəetmə forması müasir dövrdəki konstitusiyalı monarxiya idarəetmə sistemi ilə eyniyyət təşkil edir. Qanuni idarəetmə formasında olan dövləti idarə etmək üçün hökmdarın aşağıdakı xüsusiyyətləri olmalıdır:

- İlk rəis şəhəri idarə edərkən köhnə qanunları və adətləri bilməlidir;
- Əvvəlki idarəetmə formasında olan səhvləri və həqiqətləri aşkar etməyi bacarmalıdır;
- Köhnə qanunları, qədim adətləri müqayisə etməyi və yenidən nəzərdən keçirməyi bacarmalıdır;
- Şəhərin abadlaşdırılması sahəsində əməli biliklərə sahib olmalıdır;
- Xitabət qabiliyyətinə malik olmalıdır;
- Hərb sənətinə yiyələnməlidir.

IV) Qanuna görə rəislik. Bu idarəetmə forması qanunauyğun olaraq nəzərdə tutulmuş şərtlərə əməl olunmaqla həyata keçirilir. Cəmiyyət qəbul edilmiş qanunlara uyğun idarə edilir. Qanuna görə rəislik müasir dövrdəki parlamentli respublika idarəetmə formasına bənzəyir.

Yuxarıda qeyd olunan ideal idarəetmə formalarından əlavə, mütəfəkkir üç pis idarəetmə formasından da bəhs edir:

I) Zərurət dövləti. Dövlət başçısının yalnız bir məqsədi var: vətəndaşların yemək və içmək kimi məcburi ehtiyaclarını ödəmək.

II) Firavanlıq dövləti. Dövlət başçısının yeganə məqsədi vətəndaşların firavan yaşamasını təmin etməkdir.

III) Arzular dövləti. Dövlət başçısının məqsədi vətəndaşların istəklərini yerinə yetirməkdir.

Fərabiyə görə, dövlətlər güc nəzəriyyəsi əsasında meydana gəlir və bu nəzəriyyənin qanunlarına müvafiq bərqərar olur. Bu baxımdan o, güclü dövlətlərin zəif dövlətlərə nəzarət etməsini təbii proses kimi görürdü. Filosofun fikrincə, imperiyalar (mədinət-ül təqallub) fiziki və mənəvi cəhətdən üstün olan xalqın digər xalqlara hökm etməsi nəticəsində meydana gəlir və proses təbii qanunauyğunluq nəticəsində baş verir.

Fəzilətli şəhərdə filosof, şair, natiq və digər peşə sahibləri mövcuddur. Belə şəhərə bu rəngarəngliyi verən digər element də şəhərdəki müxalif qüvvələrdir. Əl-Fərabî müxaliflər üçün “ayrıqotu” mənasını kəsb edən “nəbavit” ifadəsini işlədir [8, s.104]. Bu anlayış daha çox fəzilətsiz insanlar anlamındadır.

Başqa sözlə, müxalifət fəzilətsiz insan deməkdir. Müxaliflər ilk rəisin fikirlərini və hərəkətlərini başa düşməyən, qanunvericiliyin məqsədini qətiyyətlə dərk edə bilməyən insanlardır. Əl-Fərabinin fikrincə, ədalətli şəhərdə hakimiyyətə qarşı çıxan müxalif qruplar zaman ərzində əriyib yoxa çıxma bilirlər. Müxalif qruplara qarşı tədbirlər görülməzsə, fəzilətli şəhər məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qala bilər. Ona görə də ilk rəhbər müxalif qruplara qarşı tədbirlər görməlidir. Bu baxımdan müxalif qüvvələrə qarşı cəza tətbiq etmək lazımdır. Əl-Fərabinin müxalif kimi gördüyü qruplar bunlardır:

1. Mütəqənnisun (Fürsətçilər): məqsədləri həqiqi xoşbəxtliyə çatmaq deyil, izzət, şərəf və sərvətdir.

2. Mühərrifə (Müdrük kimi görünənlər): onlar cahil şəhərlərin məqsədlərini öz hədəflərinə uyğun şərh edirlər. Bu qrupun nümayəndələri ilk rəisin sözlərini başa düşsələr də, şəxsi maraqlarını ictimai maraqlar kimi göstərməyə çalışırlar.

3. Marika (Dindən çıxanlar): Səhv baxışa sahib olanlardır. Bu qrupun nümayəndələri ilk rəisin fikirlərini başa düşmür və səhv edirlər.

4. Müstarşidun: Bu qrupun nümayəndələri zərərli deyillər. Həqiqəti istəyirlər, amma aldıkları təhsil onları həqiqi xoşbəxtliyə çatdırmaq üçün kifayət deyil, daha çox istəyirlər. Bunlar əsl xoşbəxtliyin deyil, yalançı xoşbəxtliyin izindədirlər.

Fəzilətli şəhərlərə rəhbərlik edən filosof-hökmdar, eyni zamanda din sahəsini idarə edir. Fəzilətli şəhərdə bütün sakinlər həqiqi xoşbəxtlik əldə etməyə səy göstəririlər. Belə şəhər-dövlətlərdə xeyir və ədalət hökm sürür, ədalətsizliklə və şər işlərlə məşğul olanlar məhkum edilir.

Əl-Fərabî Qərb ölkələrində “Farabizm” və ya “Alfarabizm” kimi tanınan fəlsəfi məktəbin qurucusudur. Platon kimi o da dövlətə rəhbərlik etməyi filosofun əsas vəzifəsi hesab edirdi. Lakin Platondan fərqli olaraq, əl-Fərabinin siyasi fəlsəfəsi dini rəngə boyanmışdı, yəni mütəfəkkirin siyasi təlimində siyasət və din bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bu baxımdan əgər Platonun ideal dövlətinə filosof-hökmdar rəhbərlik edirdisə, əl-Fərabî ideal dövlətə peyğəmbər-imamın rəhbərlik etməsinin tərəfdarı idi.

Ümumiyyətlə, mütəfəkkirin siyasi fəlsəfəsi çoxşaxəlidir, ictimai-siyasi fikirləri ən vacib siyasi problemləri əhatə edir. Əl-Fərabinin siyasi fəlsəfəsində cəmiyyət və dövlət problemləri mühüm yer tutur. Filosof bu problemləri bir-birindən asılı olaraq təhlil edir. Onun fikrincə, siyasətin əsas məqsədi xoşbəxtliyə, cəmiyyətin mənəvi və intellektual bərpasına nail olmaq üçün yollar və vasitələr axtarmaqdır.

Şərq peripatetizmin banilərindən olan Əbunəsr əl-Fərabinin fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşləri həm Şərqdə, həm də Qərbdə fəlsəfənin formalaşmasına və inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Onun ictimai-siyasi düşüncələrinin dərinədən öyrənilməsi və mənimsənilməsi müasir dövrdə böyük aktualıq kəsb edir. İslam dünyasında rəasionalist və siyasi fəlsəfənin banisi olan əl-Fərabinin fəlsəfi irsi bir çox mütəfəkkirin yaradıcılığına əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir. Müasir cəmiyyətin yenilənməsi və inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu zəngin fəlsəfi irsə müraciət etmək gənc nəslin siyasi tərbiyəsi baxımından da önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yasir İbrahim Kashgari. History Creation (Volume 1). Lulu Press. Inc, 2017, 403 p.
2. Mustafa Ə. Dünyanı heyretləndirən məşhur müsəlman alimləri: Əl-Fərabî // “Zaman”, 28 yanvar 2015, s.9.
3. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 360 səh.
4. Skirbekk Q., Gilye N. Fəlsəfə tarixi: Müasir dünyanın fəlsəfi qaynaqlarına bir baxış. Ali məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Zəkioglu, 2007.
5. Fərəcov S. Fərabî zəkasının işığında // “Mədəniyyət” qəzeti, 15 sentyabr 2010.
6. Hacıyev Z. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Turan evi, 2012, 488 səh.
7. Farabi. Medinetü'l Fazıla (çev.: Ahmet Arslan). Konya: Vadi Yay., 1997.
8. Farabi. Füsulu'l Medeni (çev.: Hanifi Özcan). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., 1987.

Рагим Гасанов

**СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ АБУ
НАСР АЛЬ-ФАРАБИ**

РЕЗЮМЕ

Выдающийся философ, энциклопедист «Второй Учитель» («аль-Муаллим ас-сани») Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад ибн Тархан ибн Узлуг ибн Тархан аль-Фараби (870–950) оставил свой след в исламском мире как основоположник рационализма и политической философии. В основе философской системы Аль-Фараби, занимающей особое место в истории социально-философской и политической идеи, лежит сущность человека, интеллектуальное и духовное совершенство, свобода, стремление к личному и социальному счастью и поиски счастливого будущего. Формирование и функционирование человеческого общества, государства, его форм правления, места и роли права, принципов создания добродетельного государства, а также необходимых качеств личности (политического лидера) с обновленной властью в нынешней ситуации основные положения социально-политических взглядов аль-Фараби.

Rahim Hasanov

SOCIO-POLITICAL PHILOSOPHY OF ABU NASR AL-FARABI

SUMMARY

Prominent philosopher, encyclopedic scholar, “Second Teacher” (“al-Muallim as-sani”), Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarkhan ibn Uzlug ibn Tarkhan Al-Farabi (870-950) left his influence in the Islamic world as the creator of rationalism and political philosophy. At the core of Al-Farabi’s philosophical system, which has a special place in the history of socio-philosophical and political thought, is the essence of man, intellectual and spiritual perfection, freedom, the desire for personal and social happiness and the search for a happy future. The formation and functioning of human society, the state, its forms of government, the place and role of law, the principles of building a virtuous state, as well as the necessary qualities and characteristics of a person (political leader) with renewed power in the current situation are the main provisions of al-Farabi’s socio-political views.